

questions. What is the true cause of human existence? What determines the peculiarities of the existence of man and mankind? The mentioned gap is partially managed to cover up with the help of the concept of "human factor". What is the human factor is also not clear. Reflections on the meaning of the concept of "human factor" distract from understanding the essence of the "invisible hand" factor in the existence of mankind. Meanwhile, the analysis of events and facts indicates the presence in the existence of man and humanity, conventionally speaking, non-anthropomorphic subjects.

Keywords: human factor, humanity, world politics, "invisible hand"

УДК 37+304.4:316.32

УДК 351.858

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Н. Ю. КРИВДА, доктор філософських наук,
професор кафедри української філософії та культури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація. В роботі обґрунтовується думка про те, що формування національної ідентичності – це перманентний і цілеспрямований процес, який здійснюється на деякій «об'єктивній» основі – етнічній спадщині, яка зберігається завдяки колективному пам'ятанню, тобто перманентному відтворенню в суспільстві свідомості символів, ідей та соціальних практик, які забезпечують темпоральних характер спільноти. Попри те, що колективне пам'ятання – це важлива складова колективної пам'яті, яка забезпечує зовнішню та внутрішню ідентифікацію групи, трансльовані нею знання, особливо в сучасних умовах, виробляються під впливом різних, в тому числі й альтернативних, джерел інформації, які слугують засобами підтвердження власної оцінки індивідуальних споминів, які таким чином стають складовою колективного пам'ятання, котре поступово доповнюється і підтверджується вибіркоким використанням історичних подій та фактів, завданням яких є не тільки підтвердження дійсного стану речей, а й формування деякого образу спільноти завдяки підкресленню актуальних для сьогоденні подій та цінностей.

Ключові слова: національна ідентичність, етнічна ідентичність, колективна пам'ять, колективне пам'ятання, історія

Актуальність. Дослідження світоглядних, ціннісних та соціокультурних трансформацій ще у кінці ХХ ст. наводило провідних дослідників світу на думку про те, що «головним протистоянням ХХІ ст. стане конфлікт між

фундаменталізмом і космополітичної толерантністю». [2, с. 20]. Поміж тим, до останнього часу, цей антагонізм трактувався крізь призму «зіткнення цивілізацій» (Гантінгтон С.), представники яких сповідують різні цінності та мають відмінні життєві орієнтири. Проте останніми роками ситуація почала докорінно змінюватися – націоналізм, який ще не так давно вважався пережитком ХХ ст. знову повернувся в політичну практику провідних західних держав, похитнувши віру лібералів у незворотну перемогу космополітичних цінностей. Спалах етнонаціоналізму та зміни у суспільно-політичній свідомості провідних країн євроатлантичного регіону повернули в інтелектуальний дискурс питання, які здавалися відголоском минулого.

Звісно, наразі немає підстав вести мову про цілковиту маргіналізацію націологічної проблематики у зарубіжному інтелектуальному дискурсі. Навпаки, мова у даному випадку йде лише про нівеляцію того двозначного потенціалу націоналізму, який заклавши фундамент, на якому постала сучасна Західна Європа, згодом загрозою її існуванню та розвитку. З огляду на це, західноєвропейський інтелектуальний дискурс ХХ ст., приділяючи чималу увагу проблемам національної ідентичності, акцентував увагу на раціональному конструюванні надетнічних спільнот, єдність яких забезпечується завдяки «конституційному патріотизму», економічному добробуту і, що важливо, миру. Його захист став важливим чинником не тільки національної, а й міжнародної консолідації, сприяючи міжнародній інтеграції, світоглядним тлом якої стала пам'ять про жахливі події війни та непереборне прагнення уникнути їх у майбутньому.

Тема війни у ХХ ст. довгий час залишалася невіддільним елементом колективної пам'яті й в тих суспільствах, котрі належали до комуністичного табору. Поміж тим, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. ситуація докорінно змінилася – постання незалежних держав зумовило повернення в інтелектуальний дискурс націологічної проблематики, а з нею і дискусій навколо проблеми національної ідентичності, культурної та історичної пам'яті. Особливо гостро вказані проблеми проявилися в сучасній Україні – суперечливий образ минулого, поєднуючись із відсутністю чітко виробленої національної стратегії, призвів до світоглядного та територіального розколу українського суспільства, що у підсумку своєму зумовило спалах цікавості в українському суспільстві до феномену колективної пам'яті, її ролі в процесі консолідації суспільства та формування національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри відсутність концептуального окреслення феномену колективної пам'яті, вивчення її націєтворчого потенціалу в українознавчій науці триває вже понад два століття. Перші спроби обґрунтувати колективну ідентичність крізь призму колективної пам'яті сягають своїм корінням історико-антикварної діяльності представників козацької старшини кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., яка дивлячись на те, «як давні життєві форми ідуть на загибель» зверталися «до минулого своєї країни, шукаючи в ньому аргументів для оборони своїх «вольностей» та розради у важких переживаннях. Приваблював їх героїзм давніх часів, що дуже відрізнялися від сірої буденщини, в якій доводилося

їм жити. Вони почали із запалом збирати давні літописи, документи та всякі архівні матеріали і намагалися на їх основі вияснити велич минулого» [13, с. 260]. Пам'ять про славне козацьке минуле для козацько-шляхетської верстви була одним із головних чинників збереження їх колективної ідентичності, а боротьба за «вольності» та рівні з російським дворянством привілеї, тривало утримувала це почуття колективної відрубності.

З позиції нашого часу може видатися, що діяльність козацько-шляхетської верстви була безперспективною, адже світоглядною основою зародження модерної української ідентичності, як цілком справедливо зазначає І. Гирич, став «міт селянського народу» [3]. Водночас його націєтворчий потенціал міг актуалізуватися тільки у єдності з історичною свідомістю, яка була єдиним засобом легітимації нової колективної ідентичності. Власне саме тому, провідні тогочасні вчені та громадські діячі присвятили чималу увагу історичній проблематиці, яка набула нового концептуального окреслення у підсумку зміни акцентів – відтепер головним історичним суб'єктом стає не шляхетсько-козацька верства, а народ, який, за твердженням М. Грушевського, був «міцною зав'яззю, твердим цементом української землі...» [7, с. 9]. Зміна історичного суб'єкта призводить до переосмислюється найбільш значимих подій української історії, й передусім Хмельниччини – вона експлікується у вигляді селянсько-козацької соціальної революції. Так, за свідченням І. Лисяка-Рудницького, на Лівобережній Україні довго панувало переконання в тому, що Хмельниччина скасувала станове розшарування, перетворивши українське суспільство в соціальний моноліт. Згодом, продовжує свої роздуми вчений, ця думка проникає на сторінки історичних журналів, міцно вкорінюючись в українській історіографії та історіософії XIX – початку XX ст. [15, с. 22, 26].

Попри різку критику вказаної позиції, передусім представниками державницького крила українських істориків XX ст., провідне місце серед яких без сумніву належить В. Липинському [14], І. Лисяку-Рудницькому [15], Л. Окіншевичу [19] та ін., все ж не можна оминати увагою того, що формування української ідентичності відбувалося у єдності із конструюванням, а якщо бути більш точними, то трансформацією історичної пам'яті. Показово, що у XX ст. колективна пам'ять стала складником формування нової колективної єдності – радянський народ.

На перший погляд, зроблені нами зауваження дають можливість припускати, що колективна пам'ять є засадничим складником національної єдності. Між тим, з огляду на український пострадянський досвід, такий висновок є дещо передчасним, оскільки попри спільну територію і спільно пережите майбутнє, як мінімум у XX ст., сучасне українське суспільство виявилось помереженим не тільки розбіжністю у баченні геополітичної орієнтації України, а й передусім колективними спогадами, які стали головним чинником формування образу «Іншого» в середині українського суспільства. Не змогло цього знівелювати й властиве українській науці періоду незалежності повернення до українознавчої та націософської проблематики XIX ст., зумовивши тим самим пізнавальний поворот до

проблеми «пам'яті», які виразно проявляється останнім часом. Досить плідними у цьому контексті стали праці Л. Нагорної [18], А. Киридон [10], В. Солдатенко [23], Я. Калакури [8] та ін. Попри вагомий внесок згаданих та багатьох інших українських дослідників у розвиток проблеми пам'яті наразі в українській соціогуманітарній науці спостерігається термінологічна плутана, яка постала закономірним результатом дефіциту наукових розвідок, присвячених концептуальному окресленню цієї проблематики.

Невирішеним у сучасній українській соціогуманітарній науці залишається питання відмінності між історичною свідомістю та колективною пам'яттю, у підсумку чого численні дослідження, присвячені проблемам сучасного українського націєтворення, залишають поза своєю увагою роль колективної пам'яті в процесі формування української нації та національної ідентичності. Звичайно, не можна сказати, що вказані питання залишилися поза увагою українських науковців, адже у працях І. Гояна [4], Я. Грицака [6], Г. Касьянова [9], Б. Кравченко [11], М. Степико [24], С. Сторожук [24. 25], Н. Кривди [12] та ін. українських дослідників неодноразово підкреслювалося значення минулого в процесі формування української ідентичності, однак, з огляду на сучасний досвід українського націє- та державотворення, зроблені ними висновки і теоретичні узагальнення, потребують істотного уточнення з огляду на те, що далеко не всі події минулого можуть ставати тією невіддільною частиною колективної пам'яті, що консолідує суспільство, закладаючи фундамент формування національної ідентичності.

Мета роботи полягає у виявленні ролі колективної пам'яті в процесі формування національної ідентичності.

Результати дослідження та їх обговорення. Повернення в інтелектуальний дискурс націєтворчої проблематики зумовлене глобалізаційними тенденціями сучасності, які у підсумку високого рівня міграції зруйнували етнокультурну та ціннісну гомогенність національних спільнот, тим самим заклавши фундамент для фрагментації державних кордонів. Ця тенденція значною мірою зумовлена тим, що під впливом глобалізації змінювалася не тільки світова економіка, а й буденне життя людини – традиційні цінності, стиль життя та соціальні інститути опинилися під загрозою, у підсумку чого у всьому світі проявилася дезорієнтація у процесі формування індивідуальної та колективної ідентичності. Цей феноменом здебільшого зумовлений тим, що у підсумку високого рівня міграції люди почали втрачати безпосередній та органічний зв'язок із своїм історичним корінням, котре, на думку цілого ряду дослідників, є засадничою умовою тривкості спільноти [28, с. 122]. Так, приміром, Е. Ренан у своїй відомій роботі «Що таке нація?» чудово продемонстрував, що ні династія, ні мова, ні територія, ні релігія, ні навіть спільність інтересів не творять націю. На думку відомого французького дослідника, нація – це духовний принцип, в основі якого лежать дві складові. «Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком... Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна

ідея. Мати спільну славу у минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом» [20, с. 261].

Позицію Е. Ренана повністю поділяє й сучасний американський вчений Б. Як, який доводить, що національна спільність може виникнути тільки у підсумку суб'єктивно підтвердженої згоди і багатой культурної спадковості спільних спогадів і практик. «Без згоди, – пише Б. Як, – наша спадщина спільної пам'яті та ідентичності були б не набором фонових обмежень нашої діяльності, а нашою долею. Але без такої спадщини взагалі не було б ніякої згоди, оскільки у людей не було б ніякої підстави, щоб прагнути до угоди з цією, а не якою-небудь іншою групою індивідів» [28, с. 81]. Натомість Е. Сміт висловлює з цього приводу більш помірковану позицію. На його думку, національна ідентичність «за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента». З огляду на це, дослідник акцентує увагу на найбільш значимих рисах національної ідентичності, серед яких виділяє наступні: «1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території» [22, с. 24].

Попри істотні теоретико-методологічні та парадигмальні відмінності вище окреслених підходів, усі згадані нами зарубіжні дослідники незмінно вважають історичну пам'ять та спільні спогади засадничими рисами національної ідентичності. Водночас у жодного із згаданих дослідників ми не знаходимо чіткої дефініції національної ідентичності, що, на нашу думку, зумовлює істотні складнощі вивчення національної ідентичності в конкретно-історичному вимірі. Цьому істотною мірою сприяє й властива суспільній свідомості стереотипізація, у підсумку якої формуються сталі образи конкретно-історичної національної ідентичності. Так, приміром, у суспільній свідомості панує думка про всі французи люблять сир і пишаються тими суспільними трансформаціями, які відбулися у підсумку Великої Французької революції. Натомість англійці люблять чай та пишаються своєю демократичною традицією. Американські в суспільній свідомості асоціюються з біфштексом та великими автомобілями, а вони пишаються батьками-засновками своєї країни. Українці – люблять сало і пишаються своїм славним козацьким минулим.

Вказаний ланцюг асоціацій, пануючих в суспільній свідомості, можна продовжувати до безкінечності, адже він буде стосуватися і кожної національної, і кожної етнічної спільноти, а подекуди навіть невеликої етно-племенної групи. Поміж тим, саме в ньому проявляється одна надзвичайно важлива риса – розрізнення національної і етнічної ідентичності, котре в умовах сучасного політичного та соціокультурного буття набуває небувалої актуальності. Так, приміром, українська дослідниця Л. Нагорна доводить, що на відміну від етнічної ідентичності, яка «ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентифікаторів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість),

ознаки національної ідентичності: свідомість, політична воля, громадянство – значно менш «відчутні на дотик» [18, с. 18]. На перший погляд, зауваги авторитетної дослідниці видаються цілком раціональними, водночас вони суперечать аргументам цілого ряду сучасних зарубіжних вчених. Так, приміром, російський дослідник В. Малахов, розглядаючи «етнічність» та «етнічну ідентичність» як взаємообумовлені феномени, доводить, що етнічна ідентичність – це «продукт» як зовнішньої, так і внутрішньої типізації. «Зовнішня типізація, – наголошує вчений, – відносить індивідів до представників тих чи інших етнічних груп», крім того, вона «прямо не пов'язана зі ставленням самих індивідів до такої типізації». Разом з тим, «суб'єктивно пережита етнічність (етнічна ідентичність) далеко не завжди збігається з тією, що приписується (включаючи соціально нав'язувану)» [17, с.108]. Дане зауваження є надзвичайно важливим, адже воно дає підстави говорити про обмеженість «об'єктивних ідентитетів» у процесі формування етнічної ідентичності. Поміж тим, цей висновок поки що ускладнює, а не пояснює проблему розрізнення етнічної та національної ідентичності.

Суперечність, яка виникла у сучасному українському соціогуманітарному дискурсі, переважно визначена історичними та соціокультурними обставинами буття українського народу, а саме: у підсумку тривалої бездержавності українці, обґрунтовуючи своє право на політичну незалежність, взяли за основу етнічний принцип, який будучи дієвим чинником українського націєтворення у XIX – XX ст., став незмінним концептуальним принципом суспільно-політичної думки. Водночас у зарубіжному інтелектуальному дискурсі, починаючи від середини XX ст., з'являються праці, в яких спростовується доцільність такого розмежування. Так, приміром, канадський дослідник і політик М. Ігнат'єв у роботі «Кров і приналежність», акцентуючи увагу на проблемах власної ідентичності, позиціонує себе як космополіт, оскільки наразі немає жодного іншого терміну для позначення людини, «батько котрої народився в Росії, а мати народилася в Англії, котра здобула освіту в Америці і чиє трудове життя пройшло в Канаді, Великобританії та Франції?» [29, с. 11]. Акцентуючи увагу на тому, що етнічна ідентичність у сучасному світі втрачає своє значення, М. Ігнат'єв водночас погоджується із тим, що космополітизм – це риса, що проявляється тільки у привілейованого прошарку громадян розвинутих держав.

На тій же соціальній основі, хоча й більш виразно, спростовується наявність деякої етнічної ідентичності у праці Р. Брубейкера «Етнічність без груп». Зокрема у цій праці дослідник акцентує увагу на тому, що термін ідентичність може використовуватися як категорія практики для осмислення самих себе, своїх дій, того, що об'єднує і роз'єднує нас з іншими людьми. Окрім того, на практиці ця категорія часто використовується елітами, які хочуть, щоб люди зрозуміли самих себе, свої інтереси і проблеми певним чином, хочуть переконати конкретних людей в тому, що вони (для деяких цілей) «ідентичні» один одному і, разом з тим, відрізняються від інших, або ж організувати і обґрунтувати колективні дії у

певному напрямі [1, с. 70]. Водночас вчений акцентує увагу на неспроможності ідентичності як категорії аналізу. Проблема, на думку Р. Брубейкера, полягає в тому, що (національна або етнічна) «ідентичність» вживаються в аналітичних цілях приблизно так само, як вживаються на практиці, тобто вона приховано або цілком утверджує реальне існування етнічної чи національної ідентичності та людей, які є носіями цієї ідентичності [1, с. 70]. В цьому контексті, на думку самого Р. Брубейкера, показовим прикладом може слугувати властиве інтелектуальній думці Східної Європи переконання у тому, що в цьому регіоні етнічна та (або) національна ідентичність є настільки сильно вкоріненою, що змогла пережити десятиліття нещадного придушення антинаціональними комуністичними режимами [1, с. 109]. Поміж тим, як цілком раціонально зауважує вчений, в дійсності ситуація була зовсім іншою, адже саме здійснений радянським режимом адміністративний поділ став запорукою формування та кодифікації етнічної та національної ідентичності, яка зовнішньо приписувалася кожному громадянину. Таким чином, завершує свою думку Р. Брубейкер, радянський режим не просто визнавав або ратифікував вже існуючий стан справ, а створив нові національні ідентичності, які й стали основою для формування суверенних держав у період розпаду радянської держави [1, с. 110].

Загалом погоджуючись із висновками Р. Брубейкера про те, що ідентифікація та категоризація є більш прийнятними категоріями аналізу формування соціальних спільнот, все ж хотілося б зацентувати увагу на здійснений Дж. Армстронгом уточненнях цього питання. Зокрема, дослідник стверджує, що етнічна ідентичність, так само як і нація – це всього лише сучасні еквіваленти досучасної етнічної ідентичності, котра існувала протягом усієї писаної історії, оскільки розходження між членами етнічного співтовариства й чужинцями було присутнє у всіх мовах і було основою стійкості етнічних кордонів групи. Сукупність сприйнятих й установок, які формують «етнічність», виникали і зникали на всіх етапах історії, а деякі з них, спираючись на різні міфи й символи, існували століттями й стали основою для виниклих пізніше «національних» ідентичностей [21, с. 306-307]. Інакше кажучи, Дж. Дж. Армстронг вважає, що поняття «етнічність» й «нація» утворюють певну наступність і, що значення має не форма, яку вони приймають у різні епохи, а самі стійкі групові сприйняття й почуття [21, с.306-307].

Загалом погоджується з цими висновками й сучасна дослідниця М. Гібернау, котра дистанціюючись від розрізнення між етнічною та національною ідентичністю, водночас акцентує увагу на тому, що «визначальними критеріями ідентичності [індивідуальної, колективної (етнічної та національної) – уточ. Н. К.] є неперервність у часі й диференціація від інших» [5, с. 19]. Інакше кажучи, використовуючи термін «ідентичність», дослідниця, подібно Р. Брубейкеру, веде мову про ідентифікацію, яка відбувається постійно через диференціацію з «Іншими». Власне саме на цьому концептуальному тлі М. Гібернау пропонує своє тлумачення національної ідентичності, котру розглядає як «колективне

чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» [5, с. 20].

Попри те, що з логічної точки зору у дефініції М. Гібернау відбувається визначення невідомого через невідоме, тобто національної ідентичності крізь призму належності до однієї нації, все ж подальші її уточнення дають змогу більш чітко окреслити зміст обох понять. Зокрема, дослідниця зосереджує увагу на тому, що попри плинний і динамічний характер національної ідентичності, її усвідомлення може лишатися постійним протягом тривалого часу, навіть попри те, що елементи, на які вона спирається, можуть істотно варіюватися. Водночас М. Гібернау наполягає на тому, що існує ряд атрибутів, які, проявляючись з різною силою, закладають фундамент національної ідентичності. Серед них – «віра в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію, долю» [5, с. 21]. При цьому дослідниця зауважує, що сьогодні вказані атрибути частіше за все приписують громадянам тієї або іншої національної держави, попри те, що вони формують почуття національної тотожності й серед недержавних народів.

Здавалось би, що зауваги та висновки М. Гібернау не виходять за рамки загальноприйнятих дефініцій та теоретико-методологічних підходів до тлумачення національної ідентичності. Проте в дійсності це далеко не так, адже на відміну від багатьох інших дослідників, М. Гібернау вважає, що основним рушієм розвитку національної ідентичності є колективна пам'ять. З цього приводу вона однозначно стверджує, що спільні спогади про час, коли «нація була незалежною, зазнавала утисків або досягла провідного становища у світі, мають тенденцію змінювати чуття спільної ідентичності серед тих, хто належить до нації» [5, с. 21].

Звісно, підкреслення провідного значення колективних спогадів у процесі національної ідентифікації, на перший погляд, не викликає жодних сумнівів. Адже, колективна пам'ять невіддільною характеристикою цілком слушно виокремлених М. Гібернау вимірів національної ідентичності – психологічного, де вона проявляється як почуття близькості, яке вибудовується на тлі віри у спільних предків та спільні духовні та матеріальні цінності; культурного – на цьому рівні колективна ідентифікація відбувається завдяки наявності ряду об'єктивних чинників (мова, звичаї, традиції, соціальні практики тощо), які дають можливість відмежувати «Ми» від «Вони»; історичний – забезпечує відчуття стійкості національної ідентичності у часі; територіальний – пов'язаний із життям на певній території, яка, за твердженням М. Гібернау, з часом перетворюється на краєвид, який перетворює територію на символ нації; політичний – проявляється у тих діях держави, які мають будувати згуртоване суспільство завдяки низці стратегій, призначених створювати культурно і мовно однорідних громадян [5, с. 21-38].

Загалом визначаючи високий евристичний потенціал введених М. Гібернау вимірів національної ідентичності, звичайно можна дискутувати щодо їх інтерпретації. Так, приміром, територіальний вимір, радше за все проявляється не стільки як територія проживання та життєдіяльності,

чи краєвид, як символ нації, а як образ «землі обітованої», «святої землі», яка може мати, а може, як у випадку циган, і не мати територіального окреслення. Натомість політичний вимір національної ідентичності як властивості державних і недержавних народів проявляється через лояльність до дій політичних еліт та політичних стратегій, що спрямовані на формування почуття колективної єдності на тлі деяких культурних та історичних складових – мови, національної символіки, особливо, духовних лідерів спільноти, спільної історичної та культурної спадщини. Не вдаючись до детального аналізу означених нами суперечностей у дослідженні М. Гібернау, все ж у кожному виокремленому дослідничею вимірі національної ідентичності, незмінно присутні спільне історичне минуле або колективна пам'ять. З огляду на те, що у роботі дослідниці цим термінам не приділяється істотної уваги, можна було би припустити, що їх можна вважати взаємозамінними. Між тим, як свідчить сучасний досвід України, зокрема, фрагментація її державних кордонів на Сході, спільно пережите минуле, яким є семидесятилітня історія УРСР, може й не призводити до формування колективної ідентичності. Подібною є доля й колишньої Югославії, Чехословаччини та тих держав, де етнонаціональні рухи спалахнули з новою силою. Це, в свою чергу, дає підстави припускати, що, по-перше, окреслених нами атрибутів, в тому числі й спільно пережитого минулого не достатньо для формування національної ідентичності, а, по-друге, що спільно пережите минуле і колективна пам'ять – не тотожні феномени.

З огляду на численні приклади суспільної деконсолідації у всьому світі, проблема формування національної ідентичності вже неодноразово ставала предметом наукових пошуків. Так, приміром, вже згадана нами М. Гібернау розглядаючи це питання, виділяє п'ять основних складників національної стратегії, водночас жодним словом не згадуючи образу спільного історичного минулого. Це й не дивно, адже висвітлюючи історичний вимір національної ідентичності, вона акцентувала увагу на тому, що навчання з минулого досвіду не для кожної нації має однаково високий авторитет. Водночас із цим, дослідниця зазначає, що вибіркоче «використання історії забезпечує членів нації колективною пам'яттю, наповненою трансцендентними моментами в житті спільноти – подіями та досвідами, які дають змогу людям збільшити самоповагу, почуваячись членами спільноти, яка довела свою здатність до великих справ і може бути готовою стати світочем людства» [5, с. 32].

На наш погляд, запропоноване М. Гібернау тлумачення ролі спільного історичного минулого в процесі формування національної ідентичності є істотно обмеженим і суперечить притаманній її роботі спрямованості на піднесення значення спільно пережитого минулого в процесі формування національної ідентичності, адже, як зауважує Б. Як, нація – це міжпоколінчата спільнота [28, с. 90], а відтак її єдність потребує спільної історії. Вказані висновки цілком суголосні думкам сучасної української дослідниці А. Киридон, яка стверджує, що колективна пам'ять є складовою національної ідентичності і водночас «полем змагань за ідентичність» [10, с. 89].

Наведені нами зауваги щодо змісту та складових національної ідентичності й передусім ролі спільного історичного минулого у процесі її формування зумовлені передусім невпорядкованістю понятійного апарату. В одних дослідженнях мова йде про спільне історичне минуле, в других – спільні спогади, у третіх – колективну пам'ять або спільну історію. З огляду на це, цілком слушно виникає питання про те, що можна ототожнювати спільну історію та колективну пам'ять. Відповідаючи на це питання, доцільно звернутися до роботи польської дослідниці Б. Шацької «Історія – пам'ять – міт» [27], у котрій вона запропонувала ґрунтовний аналіз вказаної проблематики. Зокрема, дослідниця вважає, що попри те, що у літературі існують суперечливі підходи до цієї проблеми, ототожнювати історію і колективну пам'ять не варто. Адже, всупереч тому, що історія використовує історичні факти вибірково – з огляду на суспільний чи (та) державний запит, все ж таки вона використовує певні правила наукового дослідження і завжди прагне до об'єктивності. Подібними рисами, на думку Б. Шацької, відзначається і колективна пам'ять. Водночас історію і колективну пам'ять не варто ототожнювати, оскільки у «колективній пам'яті правдивими визнають знання, яке узгоджується з актуальними відчуттями, способом оцінювання і бачення зовнішнього світу» [27, с. 30]. З огляду на це, на думку дослідниці, колективну пам'ять варто розглядати як «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти» [27, с. 30].

Загалом для Б. Шацької, колективна пам'ять – це емоційно забарвлене знання про події минулого, актуальне переживання яких формує підвалини для утвердження колективної лояльності, а згодом і тотожності. Таке знання, зазвичай, постає результатом свідомої діяльності, спрямованої на обминання неприємних фактів, що відбулися в історії; фальшування, яке здійснюється у підсумку доповнення або заперечення чогось, що відбулося, але чого ніколи не було в історії; перебільшення або прикрашання, які зумовлюють емоційне забарвлення знань про минуле спільноти; маніпулювання історичними зв'язками; звинувачення ворогів; перекладання вини на обставини; формування контексту тощо. Інакше кажучи, в колективній пам'яті складні й неоднозначні історичні події частіше за все зводяться до простих, і, що надзвичайно важливо, важливих для сьогодення пояснень [27, с. 31], що дає підстави для споріднення колективної пам'яті із історичною міфотворчістю. Наше припущення цілком суголосне заувагам О. Лосева щодо змісту міфу, який, на думку дослідника, є «найвищою по своїй конкретності, максимально інтенсивною і в найбільшій мірі напруженою реальністю. Це не вигадка, а – найбільш яскрава і сама справжня дійсність» [26]. Подібними характеристиками відзначається й колективна пам'ять – попри спрощення та емоційно забарвлений характер, знання про минуле у колективній пам'яті – це єдина і справжня історична реальність, яка визначає сучасне колективне буття. При цьому висновки професійних істориків, які у кожному випадку виступають представниками певної локальної спільноти, можуть істотно

різнитися з переконаннями, які панують у колективній пам'яті, в тому числі й цієї спільноти. Показовим прикладом у даному контексті може слугувати приклад східних регіонів сучасної України, де колективна пам'ять – передусім про Новоросію, стала одним із засадничих складників формування нової колективної ідентичності.

З огляду на зроблені зауваження, доцільно визнати раціональність висновків А. Киридон про те, що колективна пам'ять є важливою складовою національної ідентичності й водночас чинником, який зумовлює переформатування ідентичності, а з нею й фрагментацію державних кордонів. Відповідно актуальним та своєчасним видається питання про те, які саме події та факти можуть ставати частиною колективної ідентичності і чому в окремих випадках колективна пам'ять стає полем боротьби за ідентичність. В цьому контексті, надзвичайно плідними, на нашу думку, є зауваги Б. Шацької про те, що невіддільною і органічною складовою колективної пам'яті є поколінна пам'ять або колективне пам'ятання, котре варто розглядати не тільки як спільно вироблене знання про події та акти, які відбулися за життя певного покоління [27, с. 46]. Інакше кажучи, колективне пам'ятання – це вироблене під впливом різних джерел інформації знання про спільно пережиті або актуальні події та факти. «Їх – розвиває свою думку дослідниця – розуміють, добирають та перетворюють згідно з власними культурними стандартами та світоглядними переконаннями. Натомість, ці стандарти постають у середині соціуму, тобто спільними зусиллями членами даної спільноти, що призводить до уніфікації знань про минуле, а відтак дозволяє говорити про колективну пам'ять історії власної групи» [27, с. 46].

На наш погляд, саме запропонований Б. Шацькою розгляд колективного пам'ятання в контексті колективної пам'яті, дає можливість повною мірою зрозуміти процес формування колективної ідентичності та особливості добору історичних фактів з минулого. Зокрема, на наш погляд, формування національної ідентичності – це цілеспрямований процес, який попри свій раціональний характер відбувається не спонтанно, а крізь призму емоційно забарвленого колективного пам'ятання, яке відбувається в деякому світоглядно-ідеологічному просторі, який і визначає особливості суспільної свідомості та колективної пам'яті. Відповідно ідеологічно забарвлене колективне пам'ятання формує підвалини для окреслення меж групи, для якої свідомо і цілеспрямовано на тлі вибіркового використання історичних подій і фактів формується історичний образ спільноти. Вказаний процес чітко проявився у ХІХ ст. – в цей час формувався образ новітньої української нації, яка у підсумку українознавчо орієнтованих історичних студій сформувала свою колективну пам'ять. Подібна ситуація спостерігається й на Сході сучасної України, колективне пам'ятання якої хоча й сформувалося під впливом політичних спекуляцій, однак у процесі серйозної історичної роботи може віднайти та відібрати деякі історичні факти, які забезпечать внутрішню легітимність цієї спільноти.

Висновки. Формування національної ідентичності – це перманентний і цілеспрямований процес, який здійснюється на деякій «об'єктивній»

основі – етнічній спадщині, яка зберігається завдяки колективному пам'ятанню, тобто перманентному відтворенню в суспільній свідомості символів, ідеї та соціальних практик, які забезпечують темпоральних характер спільноти. Попри те, що колективне пам'ятання – це важлива складова колективної пам'яті, яка забезпечує зовнішню та внутрішню ідентифікацію групи, трансльовані нею знання, особливо в сучасних умовах, виробляються під впливом різних, в тому числі й альтернативних, джерел інформації, які слугують засобами підтвердження власної оцінки індивідуальних споминів, які таким чином стають складовою колективного пам'ятання, котре поступово доповнюється і підтверджується вибіркоким використанням історичних подій та фактів, завданням яких є не тільки підтвердження дійсного стану речей, а й формування деякого образу спільноти завдяки підкресленню актуальних для сьогодення подій та цінностей. Інакше кажучи, колективна пам'ять – це емоційно забарвлене та міфологізоване знання про минуле (події, факти, люди тощо), що покликане підтвердити давній характер спільноти та підкреслити ті риси, які забезпечують месіанський характер національної спільноти.

References

1. Brubeyker, R. (2012). *Etnichnost bez grupp* [Ethnicity without groups]. Moscow, Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 408.
2. Giddens, E. (2004). *Uskolzayushchiy mir: kak globalizatsiya menyayet nashu zhizn* [The escaping world: how globalization is changing our lives]. Moscow, Izdatelstvo «Ves Mir», 120.
3. Hyrych, I. *Znakova stattia Omeliana Pritsaka* [Significant article by Omelyan Pritsak]. Available at: <http://www.i-hyrych.name/Hrushevsky/Pricak.html#Anchor21>
4. Goian, I., Storozhuk, S. (2016). The ethnic hrinciple as the basis of civil politics. *Cherkasy University Bulletin: Philosophy*. №11/13, Pp. 31-36.
5. Hibernau, M. (2012). *Identychnist natsii* [Identity of nations]. Kyiv: Tempora, 303.
6. Hrytsak, Ya. (2011). *Strasti za natsionalizmom. Stara istoriia na novyi lad* [Passion for nationalism. The old story is in a new way]. Kyiv: Krytyka, 176.
7. Hrushevskyi, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut* [Who are Ukrainians and what do they want?]. Kyiv: T-vo «Znannia v Ukraini», 240.
8. Kalakura, Ya. S. (2012). *Natsionalnaya pamyat: istoriograficheskiy kontekst* [National memory: historiographical context]. *Natsionalna ta istorichna pam'yat: Zb. nauk. prats.* Vol. 4, Pp. 30-41.
9. Kasianov, H. *Ukrayna-1990: «boy za ystoryiu»* [Ukraine-1990: “battles for history”]. Available at: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html>
10. Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pamiat: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiat* [Heterotopy of memory: Theoretical and methodological problems of memory studios]. Kyiv: Nika-Tsentr, 320.
11. Kravchenko, B. (2011). *Ponevolennia istoriiei: radianska Ukraina v suchasnii istoriohrafii* [Conviction of History: Soviet Ukraine in Modern Historiography], *Ukraine, Empire, Russia. Selection of an article on contemporary histories and history, a magazine "Criticism"*, 455-528.
12. Kryvda, N. (2017). *Ukrainska identychnist yak svitohliadnyi konstrukt* [Ukrainian identity as a world-view construct]. *Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Serii: Humanitarni studii*, Kyiv, NUBiP Ukrainy, Vyp. 274, Pp. 109-124. <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Gumanitarni/article/view/9648>

13. Krypiakevych, I. (1990). Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]. Lviv: Svit, 520.
14. Lypynskyi, V. (1995). Lysty do bratviv-khliborobiv pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to brethren - farmers: about the idea and organization of the Ukrainian monarchy]. Kyiv: Filadelfiia, 470.
15. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Formuvannia ukrainskoho narodu ta natsii (metodolohichni zauvahy [Formation of the Ukrainian people and nation (methodological observations) [Formation of the Ukrainian people and nation]. Historical essays. Kyiv: Osnovy, 11-40.
16. Losev, A.F. Dialektika mifa [Dialectics of the myth]. Available at: <http://psylib.org.ua/books/losev03/index.htm>
16. Malakhov, V. (2001). Skromnoye obayaniye rasizma i drugiye stati [Modest charm of racism and other articles]. Moscow: Nauka, 171.
17. Nahorna, L.P. (2012). Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv, IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 328.
18. Okinshevych, L. (1947). Lektsii z istorii ukrainskoho prava: Pravo derzhavne. Doba stanovoho suspilstva [Lectures on the history of Ukrainian law: Law is state. The date of the civil society]. Miunkhen, 169.
19. Renan, E. (2000). Shcho take natsiia [What is a nation?]. Natsionalizm, Kyiv, Smoloskyp, Pp. 253-263.
20. Smit, A. (2004). Natsionalizm i modernizm: Kriticheskiy obzor teoriiy sovremennykh natsiy i natsionalizma [Nationalism and Modernism: A Critical Review of the Theories of Modern Nations and Nationalism]. Moscow, Praksis, 464.
21. Smit, A. (1994). Natsionalna identychnist [National Identity]. Kyiv, Osnovy, 1994. <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>
22. Soldatenko, V. F. (2012). Pro kulturu natsionalnoi pamiaty (na prykladi stavlennia do istorii revoliutsii) [On the culture of national memory (for example, the attitude to the history of the revolution)]. Natsionalna ta istorychna pamiat: Zb. nauk. prats., Vyp. 2., 3-64.
23. Stepyko, M. T. (2017). Suchasne rusynstvo: etnopolitychnyi proekt chy kryza ukrainskoi natsionalnoi identychnosti [Contemporary Rusynism: an ethnopolitical project or a crisis of Ukrainian national identity]. Stratehichni priorytety. Seriia : Polityka, n. 1, 39-46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sppol_2017_1_8
24. Storozhuk, S. (2012). «Vavilon» kak faktor natsionalnoy konsolidatsii: evropeyskiy i ukrainskiy kontekst . [“Babylon” as a factor in national consolidation: the European and Ukrainian context]. «Historical projection and modern interpretation of the substance and form of human activity. creativity and aesthetics issue»: materials digest of the XXXIII International Research and Practice Conference (London. October 11 – October 16. 2012), London: IASHE, 90-92.
25. Storozhuk, S. (2014). Svitohliadni pidstavy ukrainskoi natsionalnoi idei, [Worldview Grounds of the Ukrainian National Idea]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia Filosofiia, № 11 (304), 2014, 3-9.
26. Shatska, B. (2011). Mynule – pamiat – mit, [Past - memory - myth]. Chernivtsi: Knyhy – KhKhl, 248.
27. Yak, B. (2017). Natsionalizm i moralnaya psikhologiya soobshchestva, [Nationalism and moral psychology of the community]. Moscow: Izd-vo Instituta Gaydara, 520.
28. Ignatieff, M. (1995). Blood and Belonging: Journeys Into the New Nationalism. Farrar, Straus and Giroux, 263.

КОЛЛЕКТИВНАЯ ПАМЯТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Н. Ю. Кривда

Аннотация. В работе обосновывается мысль о том, что формирование национальной идентичности – это перманентный и целенаправленный процесс, который осуществляется на некотором «объективном» основании – этническое наследие, которое сохраняется благодаря коллективным воспоминаниям, то есть перманентному воспроизведению в обществе символов, идей и социальных практик, которые обеспечивают темпоральный характер сообщества. Несмотря на то, что коллективные воспоминания – это важная составляющая коллективной памяти, которая обеспечивает внешнюю и внутреннюю идентификацию группы, транслируемые ею знания, особенно в современных условиях, производятся под влиянием различных, в том числе и альтернативных, источников информации, которые служат средствами подтверждения собственной оценки индивидуальных воспоминаний, которые таким образом становятся составной частью коллективных воспоминаний, которые постепенно дополняются и подтверждаются выборочным использованием исторических событий и фактов, задачей которых является не только подтверждение действительного положения дел, но и формирование некоторого образа сообщества благодаря подчеркиванию актуальных для настоящего событий и ценностей.

Ключевые слова: национальная идентичность, этническая идентичность, коллективная память, коллективные воспоминания, история

COLLECTIVE MEMORY AS A FACTOR OF NATIONAL IDENTITY FORMATION

N. Y. Kryvda

Abstract. The article contains a rationale of the idea that the formation of national identity is a permanent and purposeful process that is carried out on some "objective" basis - an ethnic heritage that is preserved through collective memories. That means the permanent reproduction of symbols, ideas and social practices in society that ensure the temporal nature of the community. Despite the fact that collective memories are an important part of the collective memory that provides for the external and internal identification of the group, the knowledge it transmits is influenced by various sources of information. Sources of information serve as a means to confirm their own evaluation of individual memories, which thus become an integral part of collective memories. Their task is not only to confirm the actual state of affairs, but also to form a certain image of the community by emphasizing actual events and values.

Keywords: national identity, ethnic identity, collective memory, collective memories, history